

УДК 808.26-3(077)+ УДК 808.26-3-087(077)

Выпрацоўка навыкаў размежавання розных тыпаў мнагазначнасці слова ў працэсе выкладання беларускай мовы ў ВНУ

В.У. КЛИМЕНКА

Валоданне мовай уключае, па-першае, добрае веданне сродкаў выражэння думкі, а па-другое, умелае выкарыстанне гэтых сродкаў у маўленні.

Такая лінгвістычная з'ява, як метафара, можа выступаць у якасці сродку або спосабу выражэння думкі, ці, іншымі словамі, можа быць з'явай моўнай або маўленчай. Апошняю звычайна называюць індывідуальна-стылістычнай, аўтарскай метафарай [1, с. 10; 4, с. 19; 6, с. 16]. Паміж моўнай і маўленчай метафарамі існуе вельмі глыбокае адрозненне. Маўленчая метафара ўтвараецца кантэкстам, спалучэннем вобразаў. Гэта элемент індывідуальнай творчасці, мастацкі прыём, тут супастаўляюцца, збліжаюцца вельмі аддаленыя рэаліі, таму тут прысутнічае эмацыянальнасць, вобразнасць.

Маўленчая (мастацкая) метафара – гэта «адзінкавы акт наймення» [5, с. 58], у той час як моўная метафара ўзнаўляльная і ўтвараецца ў выніку пераходу з разраду індывідуальнага ў разрад калектыўнага. Маўленчую метафару вельмі цяжка «расчляніць», класіфікаваць. Тут няма адпаведнасці «паняцце (вобраз) – слова», вобраз перадаецца праз цэлае выказванне, адрэзак маўлення.

Да моўнай метафары як элемента калектыўнай свядомасці з большай пэўнасцю можна прымяніць лагічныя аперацыі сінтэзу і аналізу і вылучыць, у сваю чаргу, у моўнай метафары яе разнавіднасці – вобразную (паэтычную, кваліфікацыйную, характарыстычную) і намінатыўную. Першая ў пэўнай ступені набліжаецца да маўленчай, таму што тут прысутнічае вобразнасць, эмацыянальнасць: *дубіна* 'пра тупога, неразумнага чалавека' (ТСБЛМ, 186). У дачыненні да субстантыўнай лексікі моўная вобразная метафара мае адну асаблівасць: яна выяўляецца толькі ў словах, пераўвасабленне значэння якіх адбываецца ў непасрэдным дачыненні да чалавечай асобы, у выніку праекцыі на чалавека (анімістычная метафара) або пры пераносе ў ідэальную сферу: параўн. літаратурнае *кулеш* 'густая каша з салам' (ТСБЛМ, 306) – дыялектнае *кулеш* 'смута, непрыемнасць' (Нас., 258).

Намінатыўную моўную метафару яшчэ называюць мёртвай, сцёртай, акамянелай [3, с. 26; 7, с. 28; 1, с. 10; 4, с. 19; 6, с. 15], а вынікі такога метафарычнага пераносу вызначаюць як «словы ці выразы – са згубленай вобразнасцю» [1, с. 10]. Падобныя азначэнні прадугледжваюць, што раней намінатыўная метафара (тыпу *корань слова, ножка стала, носік чайніка*) была вобразнай, а потым згубіла гэту якасць. Аднак вобразная і намінатыўная метафары маюць абсалютна розныя мэты – першая выкарыстоўваецца для характарыстыкі, другая – для наймення яшчэ не названых рэалій. Такім чынам, першапачаткова ў аснове намінатыўнай метафары – лагічная, рацыянальная сувязь, тут няма і ніколі не было мэты характарызаваць, адпаведна тут і не было вобразнасці, таму нам здаецца неправамерным выкарыстанне тэрмінаў *сцёртая, акамянелая, мёртвая* [метафара].

Побач з метафарай пашыраным тыпам мнагазначнасці слоў з'яўляецца метанімія. Метафара мае «ідэальную» прыроду, метафарычная сувязь прадугледжвае аб'яднанне рэалій паводле агульных прымет, што выдзяляюцца чалавечай свядомасцю. Метанімія заснавана на рэальных сувязях з'яў і прадметаў рэчаіснасці ў прасторы і часе, метанімічная сувязь з'яўляецца вынікам «капіравання» свядомасцю аб'ектыўных узаемаадносін знешняга свету.

Для дыферэнцыяцыі розных тыпаў метафары, метафары і метаніміі можна прапанаваць наступныя лагіка-лексічныя практыкаванні, заснаваныя на матэрыяле як літаратурнай, так і дыялектнай беларускай мовы:

Практыкаванне 1. Успомніце пераносныя значэнні слоў *пень, порох, баран, малпа, шчанюк*. Параўнайце падобныя вынікі метафарычных пераносаў, зафіксаваныя ў слоўніку літаратурнай мовы, з маўленчай, індывідуальна-стылістычнай метафарай:

*Асветлены спрадвечнасці нябёсы
Святым святлом
Сузор'я родных моў.
След чалавецтва ў дымных росах,
Босы,
Вёў Паплавамі Млечнымі дамоў.*

(Р. Барадулін)

Зрабіце вывад аб характары вобразнасці ў моўнай і мастацкай, маўленчай метафары.

(Адказы: *пень* 'пра бесталковага, абьякавага да ўсяго чалавека' (ТСБЛМ, 460); *порох* 'пра запальчывага, вельмі жвавага чалавека' (ТСБЛМ, 484); *баран* 'пра тупога, някемлівага чалавека' (ТСБЛМ, 82); *малпа* 'пра чалавека, які крыўляецца' (ТСБЛМ, 331), *шчанюк* 'пра маладога, неспрактыкаванага чалавека' (ТСБЛМ, 766)).

Практыкаванне 2. Паспрабуйце вызначыць, якія з гэтых слоў выкарыстоўваюцца ў беларускай дыялектнай мове з пераноснымі значэннямі 'нос', 'зубы', 'губы', 'вочы', 'рот', 'жывот':

Руль, багор, банікі, ночвы, халява, пастка, весніцы, цымбалы, бутля, баляскі, грыбы, банькі, конаўка, гарбуз, піка, кашук.

(Адказы: 'нос' – багор (СГЦРБ, 33), бутля (НЛ, 207), піка (Нас., 414), руль (НЛ, 233);

'зубы' – баляскі (ДС, 21), весніцы (ДСЗ, 31);

'губы' – банікі (СНЛЗ-93, 60), цымбалы (Нас., 691-692), грыбы (СПЗБ, I, 489; ДС, 69);

'вочы' – банькі (Нас., 15);

'рот' – конаўка (СРЛГ, 60), пастка (Шат., 206), халява (Нас., 682);

'жывот' – гарбуз (МММГ-74, 43; СГЦРБ, 88), кашук (СГЦРБ, 184; МММГ-74, 78), ночвы (СРЛГ, 81)).

Вызначце, найменнямі якіх частак цела чалавека ў беларускіх гаворках могуць называцца:

бакавая частка сякеры; вузкая частка ляза касы; вострая частка яйка; бірка для зашпільвання вопраткі; пладаносная частка сланечніка; плешка цвіка, гайкі; пярэдняя частка сякеры.

(Адказы: бакавая частка сякеры – шчака (Сцяшк., 566), вузкая частка ляза касы, пярэдняя частка сякеры, вострая частка яйка – нос (СПЗБ, III, 234), бірка для зашпільвання вопраткі – пупок (ЛАБНГ, IV, к. 218), пладаносная частка сланечніка – галава (СПЗБ, I, 407), плешка цвіка, гайкі – галоўка (НСл, 224)).

Чым адрозніваюцца метафарычныя пераносы на часткі цела чалавека і пераносы ад частак цела чалавека? У якіх з гэтых пераносаў прысутнічае вобразнасць? Чаму?

Практыкаванне 3. Вызначце, якая прымета (па форме, па месцы, па функцыі, па колькасці і інш.) пакладзена ў аснову метафарычнага пераносу ў наступных дыялектных найменнях:

рынак 'сярэдня свабодная частка страхі' (СПЗБ, IV, 326), *мамка* 'гумавая соска' (СПЗБ, III, 29), *халат* 'паліто' (МММГ-77, 120), *напарстак* 'колца ў касе' (НСл, 68), *метр* 'мера вагі, роўная 100 кг.' (МММГ-70, 77); *мыла* 'нясмачная ежа' (СПЗБ, III, 92), *ключ* 'тоўстая драўляная палка для запірання дзвярэй' (ЛП, 139), *блізнюкі* 'двайнае баразна' (СГЦРБ, 40), *страказа* 'конік' (СПЗБ, IV, 593-594), *шапка* 'верхні сноп, якім накрываюць бабку' (ДСБ, 258), *фартук* 'пярэдняя частка страхі' (Бяльк., 472).

Практыкаванне 4. У якіх выпадках значэнні наступных іншамоўных слоў маюць метафарычную суаднесенасць, у якіх – метанімічную:

ін'екцыя – 1) увядзенне лякарства ў тканкі і поласці арганізма шляхам упырсвання;

- 2) дадатковыя сродкі, якія ўліваюцца ў якую-небудзь сферу эканамічнага жыцця (інвестыцыі, эксарт);
- канцэсія** – 1) дагавор аб перадачы замежнай фірме ў эксплуатацыю на пэўны тэрмін прыродных багаццяў, прадпрыемстваў і іншых гаспадарчых аб'ектаў, якія належаць дзяржаве;
2) прадпрыемства, якое арганізавана на аснове такога дагавору;
- ксеракс** – 1) аператыўны размнажальны апарат з выкарыстаннем магнітнага сухога друку;
2) сухі электростатычны метады атрымання копіі дакументаў, матэрыялаў і г. д.;
3) копія, атрыманая ў выніку выкарыстання гэтага метаду;
- сандвіч** – 1) дзве складзеныя разам скібачкі хлеба з маслам, каўбасой або сырам паміж імі;
2) жывая рэклама, чалавек, які на грудзях і спіне носіць рэкламныя плакаты;
- секанд-хэнд** – 1) ужываны, стары, паношаны (прадмет, кніга, рэч);
2) з другіх рук (інфармацыя, звесткі і г. д.);
- санацыя** – 1) аздараўленне (напрыклад, санацыя поласці рота);
2) сістэма мерапрыемстваў, якія праводзяцца з мэтай папярэдзіць банкруцтва банкаў, трэстаў і інш.
- бізнес** – 1) камерцыйная, біржавая або прадпрымальніцкая дзейнасць, накіраваная на атрыманне прыбытку;
2) спрытная афера як крыніца ўзбагачэння, нажывы;
- багінг** – 1) падслухоўванне з дапамогай электронных сродкаў;
2) устройства мініяцюрных памераў для падслухоўвання, якое тайна манітруецца ў жыллі або адзенні; «жучок»;
- аўдытар** – 1) вучань у некаторых навучальных установах, якога настаўнік прызначае для выслухоўвання ўрокаў іншых вучняў;
2) асоба або фірма, якая правярае стан гаспадарчай дзейнасці акцыянернай кампаніі на аснове кантракта, заключанага з кіраўніцтвам гэтай кампаніі;
- імпорт** – 1) увоз у краіну замежных тавараў для рэалізацыі іх на ўнутраным рынку;
2) агульная колькасць або агульны кошт тавараў, якія дастаўляюцца ў якую-небудзь краіну з-за мяжы, а таксама сам дастаўлены тавар.

У якіх значэннях прыведзеных слоў прысутнічае вобразнасць, эмацыянальнасць? Складзіце сказы з двума-трыма словамі, ужываючы іх у некалькіх значэннях.

Прыведзеныя практыкаванні развіваюць лагічнае і лінгвістычнае мысленне, садзейнічаюць узбагачэнню слоўнікавага запаса, засваенню новай лексікі, звязанай з увядзеннем у наша жыццё новых рэалій. Апошняе, у сваю чаргу, дапаможа лепш арыентавацца ў сённяшніх вымярэннях прасторы і часу.

Умоўныя абазначэнні

Бяльк. – Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мн.: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.; ДС – Юрчанка Г. Ф. Дыялектны слоўнік (3 гаворак Мсціслаўшчыны). – Мн.: Навука і тэхніка, 1966. – 228 с.; ДСБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.; ДСЗ – Сцяцко П. Дыялектны слоўнік: 3 гаворак Зэльвеншчыны – Мн.: Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна, 1970. – 184 с.; ЛАБНГ – Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т. – Мн.: Фонд фундаментальных даследаванняў РБ, 1993 – 1998.. – Т.

1-5; ЛП – Лексика Полесья. Матеріалы для полесского диалектного словаря. – М.: Наука, 1968. – 476 с.; МММГ-70, МММГ-74, МММГ-77 – Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак – Мн., Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна, 1970, 1974, 1977; Нас.-Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн.: БелСЭ, 1983. – 792 с.; НЛ – Народная лексіка – Мн.: Навука і тэхніка, 1977. – 288 с.; НСл – Народная словатворчасць – Мн.: Навука і тэхніка, 1979. – 336 с.; СГЦРБ – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. – Мн.: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1. – 287 с.; СНЛЗ-93 – Юрчанка Г. Ф. Сучасная народная лексіка: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 273 с.; СПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. – Мн.: Навука і тэхніка, 1979-1986. – Т. 1-5; СРЛГ – Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны – Гродна, 1999. – 152 с.; Сцяшк. – Сцяшковіч Т. Ф. Матэрыялы для слоўніка Гродзенскай вобласці. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972. – 620 с.; ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы – 3-е выд. – Мн.: БелЭн, 2002. – 784 с.; Шат. – Шатэрнік М. В. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1929. – 317 с.

Abstract

The author presents a number of the exercises assisting to differentiate different types of a metaphor, a metaphor and a metonymy in the practice of training of students on the material of literary and dialect Byelorussian language.

Літаратура

1. Беларуская мова: Вучэбны дапаможнік / Э. Д. Блінава, Н. В. Гаўрош, М. Ц. Кавалёва і інш.; Пад рэд. М. Е Яўневіча. – Мн.: Вышэйшая школа, 1991. – 349 с.
2. Булыка А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. – Мн.: БелЭн, 1999. – Т. 1-2.
3. Калинин А. В. Лексика русского языка. – 3-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 232 с.
4. Красней В. П. і інш. Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фразеалогія. [Вучэб. дапаможнік для філал. фак-таў ун-таў] / В. П. Красней, У. М. Лазоўскі, І. М. Шчарбакова. – Мн.: Універсітэцкае, 1984. – 175 с.
5. Скляревская Г. Н. Языковая метафора в словаре. Опыт системного описания // Вопросы языкознания. – 1987. – № 2. – С. 58-65.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фаналогія. Арфаграфія. Графіка і арфаграфія / Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. – Мн.: Вышэйшая школа, 1976. – 192 с.
7. Туркина Р. В. Семантическая структура слова (на материале современного русского языка): Учебное пособие. – Калинин, 1977. – 84 с.